

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ БАРОКОВОЇ ІДЕЇ БОРЬБИ ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКИХ ПРОПОВІДЯХ XVII СТ.

Художня семантика конфлікту, тяжіння до контрастів та антитез, боротьби протилежностей є однією з фундаментальних рис бароко. Щоб відобразити протилежні грані людського життя, існування добра і зла, розкрити ідею необхідності кожній людині постійно робити вибір у житті, проповідники активно використовують виражальні засоби антонімів. У проповідях засвідчено однокореневі, різнокореневі, контекстуальні антоніми. Антонімічну пару утворювали лексичні одиниці різної генези. Автори проповідей використовували різноманітні додаткові засоби, що посилювало стилістичну виразність антонімів та демонструвало потужний виражальний ресурс української мови XVII ст.

Ключові слова: бароко, барокова проповідь, антоніми, українська мова XVII ст., виражальні засоби мови.

Зелінская О. Ю. Языковые средства отображения барочной идеи борьбы противоположностей в украинских проповедях XVII в. *Художественная семантика конфликта, тенденции к отображению контрастов, антитез, борьба противоположностей есть характерной чертой искусства барокко. Чтобы отобразить противоположные грани человеческого бытия, существование добра и зла, передать идею необходимости делать жизненный выбор проповедники использовали выразительный потенциал антонимов. В исследуемых текстах наблюдаем использование антонимов с одинаковым корнем, разнокоренные, контекстуальные. Антонимическую пару составляли лексемы разного происхождения. Авторы проповедей использовали разные средства усиления стилистической выразительности антонимов, что свидетельствует о мощном выразительном ресурсе украинского языка XVII в.*

Ключевые слова: барокко, барочная проповедь, антонимы, украинский язык XVII в., выразительные средства языка.

Zelinska O. Yu. Language Means of Expression of the Baroque Idea of Opposites' Conflict in Ukrainian Sermons of 17th Century. *The literary works of the Baroque writers is of paramount interest of literature and art critics, philosophers, but in linguistic circles verbal art of the Baroque has not been displayed comprehensively; besides, most of the linguists paid a great attention to poetry as the main representative of baroque art, embodied in word, prose works remain less studied.*

The research purpose is to analyze language means of expression of the baroque idea of opposites' conflict in Ukrainian sermons of 17th century, which requires the identification of the main baroque ideas in homiletic works and which language means are used to express them.

Artistic semantics of the conflict, attraction to contrasts and antitheses, conflict of opposites are the fundamental features of baroque. To show opposite sides of human life, the existence of good and evil, to reveal the idea of the necessity for every man to make a choice in the life, preachers use actively the expressing means of antonyms. Antonyms with the same root, with different roots and contextual ones are found in sermons. Two lexical units of different genesis make an antonymic pair. The authors of sermons used various additional means to emphasize stylistic expression of antonyms and to show a powerful expressing potential of the Ukrainian language of 17th century.

Keywords: baroque, baroque sermon, antonym, the Ukrainian language of 17th century, expressing language means.

Творчість українських письменників епохи бароко є предметом посиленого зацікавлення літературознавців, філософів, мистецтвознавців, але

в лінгвістичних студіях словесне мистецтво бароко досі не знайшло такого ж усебічного висвітлення. Крім того, більшість мовознавців основну увагу приділяла саме поезії як головному репрезентанту барокового мистецтва, втіленню у слові, а прозові тексти залишаються менш дослідженими, що зумовлює актуальність вивчення прози барокового періоду, яку презентують проповідницькі твори.

Тяжіння до контрастів та антитез як формальних, так і семантичних (миті й вічності, краси й потворності, духовності й чуттєвості, життя і смерті тощо) є однією з фундаментальних рис стилю бароко [5: 193]. С. Кримський уважав, що художня семантика конфлікту, контрасту, боротьби протилежностей у культурі бароко набуває рис стильової маніфестації [3: 29]. Мета дослідження – проаналізувати мовні засоби вираження головної барокової ідеї боротьби протилежностей в українських проповідях XVII ст., для чого необхідно з'ясувати, які провідні барокові ідеї порушено у проповідницьких творах.

Досліджуваний матеріал показує, що найвиразнішим мовним засобом утілення барокових ідей були антоніми. На діахронному зрізі стилістичні функції антонімів у пам'ятках різних жанрів вивчав Л. Полюга і спостеріг, що риторичні фігури, антитези, створені на основі опозицій, особливо характерні для полемічної й конфесійної літератури, у якій багатою є антоніміка абстрактних іменників, що відбивають опозиційність понять і вказують на боротьбу ідей, протиставлення людських характерів, учинків [7: 151, 154].

У добу Бароко в українській філософській думці стала актуальною проблема визначення сутності людини. Українські мислителі намагалися вирішити питання про співвідношення свободи й необхідності. Проблеми, які прагнули розв'язати українські інтелектуали, знаходять відображення і в проповідницьких творах. Наприклад, П. Могила у проповіді «Хрест Спасителя і кожної людини» особливо наголошував на тому, що Спаситель нікого не примушував іти за ним, але хотів, щоб кожен, хто вірить йому, обрав хресний шлях терплячості свідомо і добровільно [6: 30]. Антоніми в названій проповіді стають мовним засобом відображення філософських поглядів на проблеми вільного волевиявлення людини, напр.: *... на волю намъ даючи пріймовати albo не пріймовати, што онъ намъ подаеть ... Добровольныхъ теды слугъ и наслѣдовцовъ потребуеть Панъ, а не поневольныхъ* (Мог., Хрест: 281).

Дослідники констатують, що науковій відкриття доби Бароко похитнули переконаність у центральному положенні Землі у світобудові, а водночас й уявлення про людину як про вінець і мету Божого творіння. Філософія цієї епохи розкрила трагічну внутрішню боротьбу неоднорідних за своєю природою душевних сил людини, вказала на внутрішні конфлікти людини із самою собою, спричинені цієї боротьбою [2: 157]. Ця проблема знаходить відображення у світовій художній літературі, включаючи й українську [4: 12]. С. Кримський акцентував, що бароковий менталітет визнавав двоїсту природу людини – людину «внутрішню» і людину «зовнішню» [3: 27]. Українські проповідники намагалися донести ці ідеї до слухачів і читачів, адаптуючи складні філософські істини до їхніх перцептивних можливостей.

Тексти проповідей презентують численні ряди антонімічних пар, якими охарактеризовано суперечливу сутність людини. Вони об'єднують іменники, прикметники, прислівники. Компоненти пар включають питомі лексеми й запозичення, і незалежно від походження вони виконують ті ж самі виражальні функції. Наприклад, згадану ідею втілюють антонімічні пари абстрактних іменників: *добрость — злость, пієнкость — шпетность, сила — слабость, правда — фальш, мудрость — невѣдомость, живот — смерть, щасте — утраплене: Маєть Члѣвкъ в себѣ добрость, але змѣшаную зі злостью, маєть пієнкость, але злученую з шпетностью, маєт силу, але з слабостю, маєт правду, але не без фалишу, маєть м(д)рость, але з невѣдомостю, маєть живот, але з смертію, маєть щасте, але з утрапленемъ змѣшаное* (Рад., Огородок: рлr); прикметників, прислівників: *веселый — смутный, смѣлый — боязливый, богатый — убогий, добре — зле: Першая ест нестатечность, человекъ свѣтовый, тебе самого, который естесь то веселый, то смутный, то смѣлый, то боязливый, то богатый, то убогий, то хочеш, то не хочеш. Другая нестатечность старших, которые тебѣ то добре, то зле хотят, едно розказуют, другое заказуют* (Рад., Опов.: 307). Водночас антоніми є засобом підкреслення індивідуальності людини та її неповторності, напр.: *Яко Днѣ бываєть єдинъ болшій другій коро(т)шій, такъ и житіє єдного члѣва долшоє, другого коротишоє. На остатокъ, яко днѣ бываєть єдинъ ясный другій хмурный, непогодный: такъ и члѣвкъ, єди(н) весольй, другій квасный, нелютостивы* (Рад., Старушич: 32).

Вирішуючи проблему сутності людини, проповідники пропагували ідею рівності всіх людей. У наведеному далі фрагменті засобом переконування слугує нагромадження різних типів антонімів: різнокореневих, однокореневих, контекстуальних, лексем, що виражають протилежні значення на понятійному рівні: *Царя и нищагw, богатагw и убогагw, раба и господина, пієнкогw и непієнкогw, мудрагw и немудрагw, шляхетнагw и нешляхетнагw, воина и рольника, преложеногw и под(д)анагw, властельна и калѣку з єдиной [Бог] учинил матери. Земли* (Рад., Вінець: сзв.).

Колізія добра і зла як філософська проблема і як тема мистецтва ніколи не втрачала своєї актуальності, і саме вона стає однією з провідних у барокових казаннях. Семантично опозиційні лексеми дають змогу відобразити протилежні грані людського життя, існування добра і зла, необхідність кожній людині постійно робити вибір у житті. Лексичними виразниками проблеми свободи вибору людини стають антонімічні пари, компоненти яких реалізують загальнокатегоріальне значення «добро» і «зло», напр.: *... ѿ(т)коль ясне даєтьса вѣдати, же не з предѣставленія Бжого вола члѣва на доброе albo на злоє скланѣтиса мусить* (Мог., Хрест: 281); *Туть єще належитъ намъ вѣдати, же бгъ побужаєть насъ тьлько, жебы смо чинили доброе и хотѣли чинити, а не принушаєть, бо чловековѣ далѣ бгѣ волю вольную и що хоче члѣвкъ доброе и злоє может чинити* (Галят., Ключ: 128). Протиборство добро-го і злого зазвичай спроектовано на вчинки та життєві орієнтири людини. Їх детерміновано прикметниковою парою *добрий — злий*, компоненти якої сполучаються з лексичними одиницями на позначення людини, вчинку та вжитого в переносному значенні слова *дорога*: *... люде повинни злыи учинки*

ω(t) добрых ω(t)дѣлати, добри учынки чинити, а злыхъ хронитиса (Галят., Ключ: 101); *Двоакою дорогою люде на свѣтѣ ходятъ(ь), єдни доброю, другїи злою* (Галят., Ключ: 140). У наведеному нижче фрагменті з проповіді го-строту боротьби добра і зла передає низка побудованих на основі антонімії порівняльних конструкцій, приєднаних сполучником *як*, їх виразність посилено полісиндетоном: *Як темность свѣтлости, якъ горкость солодкости, якъ болезнь здоровю, и якъ смерть животу, такъ невѣрные люде вѣрнымъ, злыи добрымъ противатъса, ненавидатъ ихъ и преслѣдуютъ* (Галят., Ключ: 129). Ще більше компонентів ампліфікаційного ряду антонімічних пар спостерігаємо в наступному контексті: автор переконує, що шлях до досягнення бажаного блага лежить через подолання того, що суперечить йому: *До Цр(ст) вѣа нб(с)на(г) прїйти не може(т) члѣвкъ, хиба през труды, до славы, хиба през зержливість, до нез(м)ѣнны(х) богатствѣ, хиба през убозтво, до великого вного мира, хиба презь недостатокъ, до несконченной сладости, хиба презь дочасную горкость, до вѣчных радостей, хиба презь слези* (Рад., Огородок: аґіи). Засобом увиразнення авторської думки слугує повтор на початку кожної пари частки *хиба*. Це службове слово засвідчується як частка з відтінком приблизності, можливості в пам'ятках із середини XVI століття [1: 485] і, розвинувши семантичний потенціал, функціонує в сучасній українській мові як питальна, модальна, видільна, емоційно-експресивна частка і як умовно-протиставний, допустово-обмежувальний сполучник (СУМ XI: 68).

Семантично опозиційні лексеми стають засобом переконування слухачів у тому, що тільки віра в Бога здатна змінити людину і є запорукою здійснення правильного вибору. Уживаючи антонімічні пари лексем, що позначають морально-етичні поняття, проповідник на прикладі життя князя Володимира переконує в силі християнської віри: *Поки не зоста(л) окрїщенни Великій кнѣзь Владимир что сѧ множило в ср(д)ци его? Множилиса розныи грѣхи, то прагнене панована и примножена розныхъ земель и мѣст, то нечистоты rozmaитыи, то забойства, а гды оуже зостал окрїщенным, ω Бжѣ мой, яка в нем наступила ω(t)мѣна. Гды было прагнене чести, там уже гору взѣла покора Хѣа, где были нечистоты великии там оуже по Крїщенї стѣом зостали всякіи чистоты ... где была сросгос(т) там уже великаѧ сѧ оказала ку людем ласка. В ср(д)ци великаго кнѣзя Владимира и де же умножисѧ грѣх, тамо преизбыточества блѣг(д)ть* (Рад., Вінець: сґе).

Стилістичний потенціал антонімів стає засобом художнього вираження однієї з ключових проблем, яку намагалися осмислити європейські й українські митці доби Бароко, – проблеми світу, земного життя.

За допомогою антонімів проповідники передавали ідею поєднання полярностей у людському житті: *Свѣт сей ... маєт двѣ дщерь: ща(с)те и неща(с)те, бога(т)ство и убо(з)тво* (Рад., Вінець: рґє). Вияви непевності світу конкретизовано антонімічними парами лексем на позначення осіб за соціальним статусом: *багатий – убогий, пан – слуга: Прудко тебе, члѣвче, свѣтъ зарадытъ, богатою убогимъ, пана слугою, потентата невольникомъ учититъ* (Галят., Ключ: 185). Для посилення контрасту автори вдаються до ампліфікації протиставлень, побудованих на основі іменникових та дієслівних

антонімічних пар: ... [*свѣт*] *поленъ есть хитрости, Polenъ зрады, которій єдною рукою выноситъ, другою ѿ земли ударяетъ; одною рукою златый ланицухъ на шию, другою пута на ноги вкладаетъ, єдною царство и волно(ст) дарует, а другою ѿдѣймуетъ* (Рад., Огородок: рѣ); ... *чи для того абы нестатечности и прудкую отмѣну фортуны людской выразиль, которая єдною години чѣлка выносит другой або тоижъ з воли Бжѣй его и понижаетъ. То подобная мовить Сенека филѳософъ: щастє з своихъ даровъ играетъ и что дало кому отѣймуетъ, а что отняло знову отдаетъ* (Рад., Слово: 48). Ампліфікаційні ряди опозиційних пар абстрактних іменників характеризують суперечливу сутність світу, у якому поєднуються реалії, ними позначувані: ... *вѣдаючи добре о нестатечности великой сего облудного свѣта, который все обецует доброе, а дает все злоє, обецует щастя, а дает нещастя, обецует радость, а дает смуток, обецует упокоєніє, а дарует замѣшанє, обецует честь, а дает нечест, обецует живот, ано дает смерть* (Рад., Опов.: 222). Водночас ці ж іменники кваліфікують Царство Небесне як таке, у якому відсутня опозиція добра і зла: *Запровадь его на мѣсца, где нѣмашъ болю и фрасунку и вѣздыханїа, але радость и веселїє* (Коп., Омлія: 171); *То где ж маєм шукати такои радости, до которой нѣколи жадный не мѣшается смуток, где такового щастя, с которым нѣкгде ся не лучит нещастє, где такового багатств, по которых нѣкгде не наступует обзтво? В небѣ ...* (Рад., Опов.: 320).

Численний ряд антонімічних пар характеризує такий атрибут життя, як *слава*, що був універсальною ознакою життя земного, виразником широкого діапазону людських прагнень: від мізерних і буденних аж до бажань володіти світом і підкорити народи. Усе це протиставлено славі небесній, життю в єднанні з Богом, пошукам цінностей духовних. Основні ознаки, за якими протиставляли славу земну і небесну, — це несправжність і короткотривалість першої та вічність і абсолютна цінність другої: ... *слава лю(д)скає є(ст) барзо малає и оутлає; слава зась Бжєє єст незмѣ(р)нає и трвалає* (Рад., Вінець: рѣс); *Слава за(с) Бжєєє вѣчнає єстъ и щирає. Слава лю(д)скаєє нестатечнає єстъ ... Слава за(с) Бжєєє сталає и статечнає єстъ. Слава людзкає єстъ коро(т)кає ... Слава за(с) Бжєєє долголѣтнає и вѣчнає єстъ* (Рад., Вінець: рѣс зв.). Отже, слава лю(д)скає, *сєго(с)вѣтнає, чѣвчає* позначена атрибутивами *малає, утлає, невѣрнає, нещирає, нестатечнає, короткає, порожнає, дочаснає* і перебуває в опозиції до слави Божої, небесної, яка *вѣчнає, незмѣрнає, трвалає, щирає, сталає, статечнає, долголѣтнає*.

Мінливість і суєтність усього земного традиційно втілено в мариністичних образах. Порівняння світу з морем увиразнюють семантично опозиційні лексеми, напр.: *Повторе свѣтъ сей єстъ морем и ѿ(т)толь, бо яко водъ морскихъ волны **подвышаютъся** абы упали, такъ на свѣтѣ много єст тых, которые поднесиша на высоту гоноровъ в єдномъ моментѣ **оупадаютъ*** (Рад., Вінець: рѣи зв.); *В морю Рыбы **меншии** ѿ(т) **болшихъ** пожираны бывають, так в свѣте **оубо(з)шии** о(т) **богатъшихъ** приследованє и оутисненє поносят* (Рад., Вінець: рѣд).

Вивчаючи стилістичні можливості антонімії, мовознавці наголошують на тому, що «стилістико-семантична природа антонімів криє в собі

можливості розширення меж антонімії в індивідуальному контексті. Це розширення відбувається завдяки можливості протиставляти слова не тільки за усталеними в мовному обігу загальномовними антонімічними парами, але і в залежності від індивідуального слововжитку» [8: 106]. Наприклад, у проповіді П. Могили семантичної опозиційності набувають ряди слів *школамъ, вдовамъ, сиротамъ, убогимъ – похоти, роскошамъ, избыткомъ*. Лексеми першого ряду стали виразниками праведного, побожного життя людини, а другого – символами протилежних життєвих цінностей – шляху гріха й відступництва від Бога, напр.: ... *оуслуже(н)е самому Пану ... Школамъ, Вдовамъ, сиротамъ и всѣмъ убогимъ, а не своей похоти, роскошамъ избыткомъ* (Мог., Хрест: 286).

Антоніми, як полярно протилежні прояви єдиної сутності, можуть позначати повноту вияву цієї сутності, охоплення всього класу предметів. Зразки вживання антонімів у такій функції спостерігаємо і в досліджуваних проповідях: *Любацимъ Бѣа всѣхъ поспѣшествуютъ въ блѣде: щасте и нещасте, богатство и оубозство, честь и нечест, понижене и вывешене, все са ему тое оборочаетъ в доброе* (Рад., Вінець: сѣн). Такі антонімічні пари передають усеохопність Божественної любові й милосердя: ... *таа то любовь ест звязкомъ зедночаючим члонки црковные не только до живыхъ, леч и до умерлих* (Коп., Омілія: 164); *Маріа всѣхъ до себе принавши, такъ богатоу, яко и убогоу, такъ здоровоу, якв и немощноу, такъ пре(м)дроу, якв и простакови, та(к) благородноу, якв и худородноу всобливый даетъ Покровъ* (Рад., Огородок: фмл).

Автори проповідей вдаються до різноманітних додаткових засобів, що посилюють стилістичну виразність антонімів, наприклад полісиндетону: *Волѣса [Христос] на земли оказати чѣко(м) оубози(м) анижели богатымъ волѣл на се(м) свѣтѣ оужити нендзы, оутрапена анижели роскоши якои и утѣхи, волѣл быти безславе(н) анижели славенъ* (Рад., Вінець: ѣа). Виразальний потенціал антонімів посилює нанизування кількох пар у межах одного контексту, напр.: *Єдна ночь ему збывала, а онъ в животѣ многихъ лѣтъ пѣкловалась: тѣшилъса, же много са ему зродило, а невѣдалъ, же нѣчого з собою не възметъ* (Мог., Хрест: 289).

Отже, досліджуваний матеріал показує, що основним мовним засобом вираження барокової ідеї боротьби протилежностей були антоніми. У проповідях засвідчено різні типи антонімів: однокореневі, коли протилежне значення виражено за допомогою префіксів **не-**: *щасте – нещасте, правда – неправда; без-*: *славенъ – безславен; честь – безчесть*; різнокореневі: *богатство – оубозство*; контекстуальні: *златый ланцухъ – пута*.

Антонімічні пари представлено різними лексико-граматичними класами слів: іменниками *радость – смуток*, прикметниками *здоровий – немощный*; дієсловами: *повдышаються – оупадають дарует – одеймуетъ*; прислівниками *внутре – позвѣрховне; напотымъ – тепер*. Антонімічну пару утворювали різні за походженням лексичні одиниці, серед яких власномовні та запозичення, що засвідчує їх функціональну тотожність. Виразальні функції антонімів, засвідчені текстами досліджуваного періоду, відомі українській мові подальших періодів її розвитку.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні мови української проповіді на різних діахронних зрізах, виражальних засобів української літературної мови XVII ст. та специфіці продовження традицій у новій літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Історія української мови. Морфологія** / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова [та ін. ; редкол. : В. В. Німчук (відп. ред.) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1978. — 539 с. 2. **Історія філософії України** : підручник / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, І. В. Бичко та ін. — К. : Либідь, 1994. — 414 с. 3. **Кримський С.** Менталітет українського бароко / С. Кримський // Українське бароко : в 2 т. — [Харків] : Акта, 2004. — Т. 1. — С. 21–47. 4. **Наливайко Д.** Українське бароко: типологія і специфіка / Дмитро Наливайко // Українське бароко : в 2 т. — [Харків] : Акта, 2004. — Т. 1. — С. 7–19. 5. **Наливайко Д. С.** Бароко / Д. С. Наливайко // Енциклопедія історії України : в 5 т. Т. 1 / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003. — С. 192–194. 6. **Нічик В. М.** Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. — К. : Український центр духовної культури, 1997. — 328 с. 7. **Полюга Л. М.** Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст. / Л. М. Полюга. — К. : Наук. думка, 1991. — 239 с. 8. **Сучасна українська літературна мова. Стилїстика** / за заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1973. — 588 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гаят., Ключ – Гаятовський І. Ключ розуміння / І. Гаятовський // Гаятовський І. Ключ розуміння / підг. до вид. І. П. Чепіги. — К. : Наук. думка, 1985. — С. 53–211.

Коп., Омлія – Омлія albo казанье ... // Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. : всезбірка передмов до українських стародруків. — К., 1924. — С. 147–172.

Мог., Хрест – Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини // Тітов Хв., проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв. : всезбірка передмов до українських стародруків. — Київ, 1924. — С. 271–290.

Рад., Вінець – Радивилівський А. Вѣнець Хвѣ. — К., 1688.

Рад., Огородок – Радивилівський А. Огородокъ Маріи Бѣы. — К., 1676.

Рад., Опов. – Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського / В. І. Кречотень. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 208–381.

Рад., Старушич – Радивилівський А. Словщ на погреб ... Климентіа Старушича Игумена Выдубицкого // Марковській М. Антоній Радивилівський. — К., 1894. — С. 30–36.

Зелінська Оксана Юріївна – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови і методики викладання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Україна, 20300, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 28.

E-mail: zelinska67@ukr.net

tel: +38 (050)4472025

http://orcid.org/0000-0002-7965-428X

Zelinska Oksana Yuriivna – Doctor of Philology, Associate Professor, Professor at the Ukrainian Language and Methods of Teaching Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. Ukraine, 20300, Cherkasy region, Uman, Garden Str., 28.